

TÜRK TOPLUMUNDA CİNSİYETE GÖRE DİNDARLIK FARKLILAŞMASI: BİR META-ANALİZ DENEMESİ

Asım YAPICI*

Öz

Cinsiyet ile dindarlık ve maneviyat arasındaki ilişki hem yurt dışında hem yurt içinde çok sayıda nicel ve nitel araştırmaya konu edilen, çeşitli teorilerle yorumlanmaya çalışılan önemli bir konudur. Bir meta-analiz denemesi olarak planlanan bu araştırmada örneklem sayısı 43864'e ulaşan 78 alan araştırması cinsiyet-dindarlık farklılaşması bağlamında sorgulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre kadınlar erkeklere nispetle farz ve nafile ibadetleri daha fazla yapmaktadırlar. "Bilgi" boyutu hariç "inanç", "ibadet", "duygu" ve "etki" boyutlarında kadınlar daha dindar bir görüntü arz etmektedir. Ancak "genel dindarlık" açısından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık mevcut değildir. "İç güdümlü" ve "dogmatik" dindarlıkta erkekler, "dış güdümlü" ve "popüler" dindarlıkta ise kadınlar daha fazla ön plandadır. Dindarlığı ölçeklerle tespiti yapılan araştırmalarda toplam 136 bulguya ulaşılmıştır. Söz konusu bulguların % 27.94'ünde kadınlar, % 20.59'unda erkekler daha dindar çıkmışken % 51.47'sinde cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Sonuçlar Türk toplumunda kadınların erkeklerden kısmen daha dindar olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu durumun cinsiyet farklılıklarından mı, yoksa başka faktörlerden mi beslendiği meselesi belirsizliğini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet, Dindarlık, Maneviyat, Dindarlık Boyutları, İç Güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık, Dogmatik Dindarlık.

Differentiation of Religiousness According to Gender in Turkish Society: An Essay of Meta-Analysis

Abstract

The relation between gender and religiousness, spirituality is an important topic dealt with in many both domestic and foreign quantitative and qualitative studies and interpreted by various theories. In this study, planned as an essay of meta-analysis, 78 fieldworks having 43864 people as sampling are investigated within the context of differentiation of religiousness according to gender. To the findings, women performed faridah (religious duty/obligation) and sunnah prayers more frequently than men. Women seem to be more religious in the dimensions

---

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E Posta: asimyapici@cu.edu.tr.

of belief, prayer, feeling and impression except of knowledge dimension. However, there has not been a significant differentiation between the genders from the point of general religiousness. In intrinsic and dogmatic religiousness men but in extinsic and popular religiousness women are in the forefront. There has been 136 findings in total in the studies trying to determine religiousness by scales. According to % 27.94 of these findings women and % 20.59 of them men are more religious. However, there has not been a significant differentiation between genders according to % 51.47 of those findings. These results show that women are partially more religious in proportion to men in Turkish society. But it remains uncertain whether this situation arises from gender differentiation or other factors.

Keywords: Gender, Religiosity, Spirituality, Dimensions of Religious Commitment, İntrinsic and Extinsic Religiousness, Dogmatic Religiousness.

Giriş

Bilindiği üzere değişkenler ve boyutlar bağlamında dinî hayatın incelenmesi din psikolojisinin önemle üstünde durduğu konular arasındadır. Cinsiyet, yaş, medenî durum, tahsil ve gelir düzeyi, kent ya da kırsal kökenli olmak gibi sosyo-demografik değişkenlerle dindarlık arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusu araştırmacıların sıklıkla dikkatini çekmektedir. Cinsiyet-dindarlık ilişkisi aslında henüz çözümlenememiş süregiden bir tartışmayı bünyesinde barındırmaktadır. Hem akademik çevrelerde hem de gündelik hayatın dili içinde, “kadınlar daha dindar” yahut “erkeklerin dindarlığı, kadınların maneviyatı daha yüksek” şeklinde dile getirilen söylemlere sıklıkla rastlanmaktadır. Kuşkusuz bu tür söylemlerin bir kısmı bilimsel nitelikli araştırmalara, bir kısmı ise ya sistemsiz gözlemlere ya da tarihsel süreçten bugüne taşınan peşin hükümlü kabullere dayanmaktadır.

Dindarlığın farklı kuramsal temellere göre tanımlanması, belirli türlere, tiplere ayrılması ve ölçülmesi, ister istemez dindarlıkla ilgili çalışmaların sonuçlarını etkilemektedir. Dolayısıyla literatürde dindarlığın yönü, yoğunluğu ve ilişkili olduğu faktörlerin tespiti konusunda birbirleriyle uyumsuz, az ya da çok birbirini dışlayan sonuçlarla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda; “Kadınlar mı daha dindardır, yoksa erkekler mi?” sorusuna verilen cevapların dindarlığın tanımına, çeşitlerine, ölçme araçlarına ve örneklemin kendine özgü özelliklerine göre farklılık arz ettiği söylenebilir.

Kuramsal Çerçeve

Dindarlık Olgusuna Yaklaşımlar

Akademik çevrelerde dindarlığın tanımlanması, çeşitlendirilmesi ve boyutlandırılması konusunda fikir birliği mevcut değildir. Bu sebeple

dindarlık olgusunun farklı çalışmalarda çok değişik şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Bu çerçevede -yerine ve durumuna göre- dindarlık olgusunun inançlar, tutumlar, davranışlar, ibadetler, kişisel tecrübeler, duygular, hatta bilinç ve kişilik ön plana çıkarılarak açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.¹ Ayrıca dindarlık (religiosity) ile maneviyat (spirituality) bazen birbirlerine oldukça yakın bir manada, adeta eş anlamlı kullanılırken bazen de her iki kavram arasında önemli farklılıklar olduğu söylenmektedir. Bu bağlamda belli bir dinî geleneğin sınırları içinde şekillenen dinî yaşayışa *dindarlık*; varoluşa anlam veren bireysel inanç ve bağlanmalara ise *maneviyat* adı verilmektedir. Bu durumu şu şekilde ifade etmek mümkündür: Vakte ve şekle bağlı ibadetleri belirlenmiş kurullarla usulüne uygun bir tarzda yerine getirme, ibadethanelere devam etme, kurumsal dinî organizasyonlara katılma, kutsal metinlerden pasajlar içeren dualar okuma vb. kutsalın belli bir gelenek dâhilinde dışta yaşanması "*dindarlık*" kavramı içerisinde değerlendirilebilir. Kutsala içsel ve kişisel bağlılığı ifade eden duygu ve düşünceler, serbest tarzda yapılan dualar, kurumsal dinî temeli olmayan halk inançları ise daha ziyade "*maneviyat*" kapsamındadır². Buna göre dindarlık, bireyin geleneksel-kurumsal yapıya bağlı gözlenen davranışlarıyla ilişkili iken, maneviyat gözlem dışında kalan yaşantıları ifade etmektedir.³ Ancak bu tür bir ayrımı genelleştirmemek gerekir. Çünkü dindarlık, kurumsal ve geleneksel dine kişisel olarak bağlanma olduğuna göre kendi içinde belli ölçüde maneviyatı barındırmaktadır. Bununla birlikte özellikle vurgulamak gerekir ki, maneviyatın kapsamı dindarlıktan daha geniştir. Bu konuda Moreira-Almeida, Lotufo ve Koenig'in tespitleri aydınlatıcı olabilir. Onlara göre ister dinî bir topluluk içerisinde ve ibadetlerin ifasıyla olsun isterse olmasın, hayatın anlamına yönelik

¹ Peter L. Benson, Eugene C. Roehlkepartain and Stacey P. Rude, "Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry", *Applied Developmental Science*, 2003, 7/3, s. 206-207.

² Y. Joel Wong, Lynn Rew and Krsitina D. Slaikou, "A Systematic Review of Recent Research on Adolescent Religiosity/Spirituality and Mental Health", *Issues in Mental Health Nursing*, 2006, 27/2, s. 162; Sian Cotton ve Diğ., "Religion/Spirituality and Adolescent Health Outcomes: A Review" *Journal of Adolescent Health* 2006, 38, s. 472-473; Peter C. Hill and Kenneth I Pargament, "Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research", *American Psychologist*, 2003, 58/1, s. 64-74.

³ Robert A. Emmons, "Kişilik Psikolojisinde Dinin Önemi Üzerine Bir Giriş", Çev. M. Koç, *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, 2005, 5/14, s. 156.

arayışlarının neredeyse tamamı *maneviyat* kapsamında değerlendirilebilir⁴. Buradan hareketle dindarlık, kurumsal dinin özümsemiş içselleşmesi şeklinde ifade edilebilir. Ancak maneviyatın -yerine ve durumuna göre- hem kurumsal dine bağlı hem de herhangi bir dinî geleneğe mensup olmaksızın aidiyetsiz inanma şeklinde yaşandığı söylenebilir.

Buraya kadar yapılan açıklamalara dayanarak dindarlık olgusunun en azından üç farklı biçimde kavramlaştırıldığı söylenebilir:

1- Dindarlık, tamamen kurumsal dinî inanç ve öğretilerin bireysel tecrübesinden ibarettir.

2- Dindarlık, kurumsal dinle ilişkisi olmayan, genellikle maneviyat adı altında varoluşa anlam veren bireysel yaşantılardır.

3- Dindarlık, kısmen kurumsal dinle ilişkili olsa da, temelde bireysel maneviyat kapsamında yaşanan duyuş ve düşünüşlerdir.

Yapılan tanımlar ve kavramlaştırmalardan hareketle genel bir çerçeve çizilecek olursa, bir kişinin mensup olduğu diniyle duygusal, düşünsel ve davranışsal açıdan ilgili olması "*dindarlık*" olarak nitelendirilebilir. Ancak bunun nasıl ölçüleceği bir başka temel sorunu oluşturmaktadır. Bu noktada en azından; a) kişinin kendisini dindar olarak algılaması, b) çevresinin onu dindar olarak nitelendirmesi, c) geçerli ve güvenilir ölçekler vasıtasıyla bireysel dindarlığın yönünün ve yoğunluğunun belirlenmesi olmak üzere üç temel sorunla karşılaşmaktadır. Buna bir de: "*Dindarlık olarak ifade edilen şey gerçekten dindarlık mı, yoksa başka bir şey mi?*" sorusu eklenecek olursa mesele içinden çıkılmaz bir hal almaktadır.

Dindarlığın tanımlamasında yaşanan güçlüklerin büyük bir kısmı dindarlığın türlere ve tiplere ayrılmasında da hissedilmektedir. Çünkü insanların dinsel yaşayışlarını genel çizgiler içerisinde tanımlamak, buradan hareketle dindarlık tiplerini ortaya çıkarmaya çalışmak sanıldığı kadar kolay bir iş değildir.⁵ Böyle bir girişimde *birincisi* dindarlık tiplerinin neye ve hangi kritere göre oluşturulacağı, *ikincisi* ise çok çeşitli dinsel yaşayış şekillerine sahip olan dindarların belirli tiplerde nasıl toparlanabileceği meselesi olmak üzere iki temel sıkıntı ile karşılaşmaktadır.⁶ Bu sebeple

⁴ Alexander Moreira-Almeida, Francisco Neto Lotufo and Harold G. Koenig, "Religiousness and Mental Health: A Review", *Journal: Revista Brasileira de Psiquiatria*, 2006, 28/3, s. 243.

⁵ Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1982, 5, s. 100.

⁶ Asım Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, 2/2, s. 76.

akademik çevrelerde dinî hayatın birbirinden oldukça farklı biçimlerde boyutlandırıldığı, farklı tipler altında tartışıldığı görülmektedir.

Glock ve Stark'dan hareketle dindarlık "duygu/tecrübe", "düşünce/inanç", "davranış/ibadet", "etki/gündelik hayatı yönlendirme" ve "bilgi/inanılan dine yönelik malumat" olmak üzere beşli bir kategoride ele alınmaktadır⁷. Bu boyutları daha da artıran araştırmacılar mevcuttur.⁸ İslam kültürü bağlamında dindarlığın "iman", ibadet" ve "ahlak" olmak üzere üçlü bir şekilde değerlendirilmesi ise bilginin yerelleştirilmesi bağlamında hem daha anlamlı hem de daha işlevsel kabul edilebilir.

Literatürde farklı şekillerde dillendirilen dindarlık tipleri temelde dört kategoride⁹ değerlendirilebilir:

1- *Dinin bireysel ve toplumsal görüntülerine dayalı tipler*: Bunlar *taklîdî* ve *tahkiki* dindarlık kavramlarıyla yakından ilişkilidir. James'in ifade ettiği *kurumsal*(laşmış) ve *bireysel*(leşmiş) dindarlık ayrımı da kısmen bu bağlamda değerlendirilebilir. Ona göre *kurumsallaşmış dindarlık* törenlerde, ayinlerde, din adamlarının gerçekleştirdiği çeşitli dinî organizasyonlarda, kısaca dindarlığın pratik boyutlarında kendisini açıkça belli etmektedir.¹⁰ *Kişisel dindarlıkta* ise duygu ve tecrübe ön plana çıktığı için dinin içte yaşanması asıldır. İslâm kültürü içerisinde de sıklıkla dile getirilen *avamın* (halkın) ve *havassın* (seçkinlerin) dindarlığı şeklindeki ikili sınıflamada da genel vurgu *taklîdî* ve *tahkikî iman* üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹¹ Bu noktada şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki, James'in "kurumsallaşmış" ve "bireyselleşmiş" dindarlık ayrımı, İslam kültüründe yer aldığı şekliyle *taklîdî* ve *tahkikî* dindarlık yahut *avamın* (halkın) ve *havassın* (seçkinlerin) inancı şeklindeki ikili ayrımı tam olarak karşılamamaktadır. Dahası bu tür ikili

⁷ Charles Y. Glock, "Dindarlığın boyutları üzerine ", Çev. M. E. Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Y. Aktay, M. E. Köktaş (Edit), Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 252-274; Rodney Stark and Charles Y. Glock, "Dimension of Religious Commitment", Roland Robertson (Edit), *Sociology of Religion*, Penguin, New York, 1976, s. 253-256.

⁸ Daha fazla bilgi için bk. Fatma Gül Cirhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010, s. 67-86.

⁹ Daha fazla bilgi için, bk. Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Yayınları, Adana, 2007, s. 25-39.

¹⁰ William James, *L'expérience Religieuse: Essai de Psychologie Descriptive*, Traduit par F. Abazit, Félix Alcan, Paris: 1931, s. 25-27.

¹¹ Hasan Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2000, s. 7; Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", s. 83; Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 26-27.

sınıflandırmaları inanç kalitesi açısından değerlendirmemek gerekir.¹² Burada ele alındığı şekliyle taklit ve tahkik kavramları inancın bilgiyle olan ilişkisine dayanmaktadır.

2- *Dinsel yaşayışın sosyo-kültürel yapıda kazandığı anlam ve muhtevaya bağlı tipler:* Dinsel yaşam ile sosyo-kültürel faktörler arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğu varsayımından hareketle *ortodoks* ve *heterodoks* dindarlık tiplerinden bahsedilmektedir. Bu sınıflamaya göre ortodoks dindarlık; dinî yaşantının kutsal kitaba ve din kurucusu ya da peygamberin açıklamalarına dayalı olarak şekillendiği *sahih/doğru dindarlık* biçimi olarak tanımlanabilir. Bunun karşısında yer alan dindarlık şekline ise dinin muhtelif sosyo-kültürel coğrafyalarda, çeşitli din ve kültürlerin etkisiyle farklı biçimlerde yorumlanması ve yaşanmasına dayalı bir yapı arz ettiği için *sahih ve saf olmayan* anlamında heterodoks adı verilmektedir.¹³ Vergote'un *dinî kutsal* ve *okkült kutsal* ayrımı da bu kapsamda değerlendirilebilir.¹⁴ Ortodoks ve heterodoks dindarlık tiplerini Müslüman Türk toplumunda da görebilmek mümkündür. Rasyonel-entelektüel öğelerin hâkim olduğu *medrese dindarlığı* temelde kitabî bir karakter arz ettiği için ortodoks dindarlık; dinî unsurlarla sihrî ve mitik unsurların iç içe girdiği *halk dindarlığı* ise heretodoks dindarlık kategorisinde kavramlaştırılabilir. Tasavvufî yaşantının ön plana çıktığı sürekli dinsel tecrübeler üstüne kurulu *tekke dindarlığı* -yerine ve durumuna göre- ortodoks veya heterodoks özellikler gösterebilir.¹⁵

3- *Dinin ibadet boyutu üzerine vurgu yapan tipler:* Bu tür bir dindarlık kendi içinde ibadetlerini yapan (âmil) ve ibadetlerini yapmayan (gayr-i âmil) olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Birinci grup kendi içinde dinin taleplerinin "*düzenli olarak/sürekli*", "*genellikle/çoğu zaman*" ve "*bazen/ara sıra*" yerine getirilmesi bakımından üç alt grupta değerlendirilebilir. *İkincisi*

¹² Gazzalî'ye göre, avamın (halkın) taklidî imanı din bilginlerinin (seçkinlerin) tahkiki imanından daha kuvvetli olabilmektedir. Bk. Ebu Hamid Muhammed Gazzali, *İhyau Ulumuddin I*, Ter. M. A. Müftüoğlu, Tuğra Neşriyat, İstanbul, trz, s. 229-230.

¹³ Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 29-32.

¹⁴ Antoine Vergote, "Kutsal", Çev. H. Keskin ve A. Yapıcı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, 2/2, s. 208.

¹⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için, bk. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998; Ünver Günay, "Türk Dünyasının Din Önderleri Tipolojisi", *Avrasya Etüdüleri*, 2002, 21, s. 128-135; Ünver Günay ve Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları Kayseri, 1999; Ünver Günay ve Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yayınları, İstanbul, 1998; Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, DEM Yayınları, İstanbul, 2004; Celalettin Çelik, "Türk Halk Dindarlığında Değişim ve Süreklilik: Ziyaret Fenomeni Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, 4/1, s. 213-239.

ise dinin söz konusu taleplerinin pek fazla dikkate alınmadığı, yani *inancın davranışlara dönüşmediği dindarlıktır*. Le Bras'ın, "koyu dindarlar", "dinî pratikleri düzenli yerine getirenler", "dini belirli gün ve olaylarla ilişkili olarak yaşayanlar" ve "dinî hayata tamamen yabancılaşmış olanlar"¹⁶ şeklinde dile getirdiği tiplere temelde ibadet davranışı üzerinden yapılmıştır. Müslüman Türk kültürü açısından Günay'ın *ateşli dindarlar, alaca dindarlar, mevsimlik dindarlar, beynamaz dindarlar ve ilgisiz dindarlar* beşli tiplemesi¹⁷ ile Taplamacıoğlu'nun *gayr-i amel, idare-i maslahatçı, amel, sofu ve softa* olmak üzere beş temel kategoride ele aldığı dindarlık tiplerinin ilk üçü¹⁸ ibadetlerin ifasına göre şekillenmiş dindarlık tipleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4- *Dindarlıkla kişilik arasındaki ilişkiye atıf yapan tiplmeler*: Özellikle din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda gündeme getirilen ve bireyin kişilik yapısına vurgu yapan dindarlık tiplmelerinden en çok dikkat çeken kuşkusuz Allport'un önce *olgunlaşmamış (kurumsallaşmış)* ve *olgunlaşmış (içselleşmiş) dindarlık*, daha sonra ise *iç güdümlü* ve *dış güdümlü dindarlık* şeklinde kavramsallaştırdığı dindarlık biçimleridir. Ona göre samimi ve dürüst bir şekilde inançlarını yaşama peşinde olan iç güdümlü dindarlar için din bir amaçtır, çünkü bireyin kendini gerçekleştirmesine zemin hazırlamaktadır. Dış güdümlü dindarlar dini başka maksatlar için bir araç konumunda algırlar, bu sebeple bu tür dindarlar kendi tabii eğilimlerinden ve arzularından pek fazla fedakârlıkta bulunmaksızın Tanrı'dan yararlanmayı tercih ederler.¹⁹ Kısmen Allport'un tiplemesine benzer bir başka kavramlaştırma da Fromm tarafından gündeme getirilmiştir. Fromm'a göre *otoriter dindarlar* inandıkları tabiatüstü bir güce/varlığa kesin bir teslimiyet ve mutlak bir bağlılık ve itaat içerisindeyler. Çünkü bu dindarlık formunda en büyük erdem itaat, en büyük günah itaatsizliktir. İnandığı Tanrı'nın yüceliği ve gücü karşısında zayıf ve çaresiz olduğu hisseden insan kendini Tanrı'ya adadığı oranda güçlü olduğu duygusunu kazanabilir. *Humaniter dindarlar* insanı öncelikle

¹⁶ Ünver Günay, "Modern Sanayi Toplumlarında Din I", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, 3, s. 58.

¹⁷ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 260-262.

¹⁸ Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dinî Hayatın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1962, 10, s. 145.

¹⁹ Gordon, W. Allport, *The Person in Psychology: Selected Essays*, Beacon Press, Boston, 1968, s. 242-242; ayrıca bk. Hasan Kayıklık, "Allport'a Göre Dini Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım", *Dini Araştırmalar*, 2003, 5/15, s. 121-138; Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri*, s. 38-40; Cırhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, s. 69-70; Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 36-37.

“*insan*” olarak algılar ve değerlendirir. Bu sebeple asıl erdem, kayıtsız şartsız itaat değil, kişinin kendisi olabilmesi, yani kendini gerçekleştirebilmesidir. Bu da gerçeği tanımak isteyen insanın kendi ruhsal, zihinsel ve fiziksel gücünün farkına varmasıyla mümkündür.²⁰ Yapıcı tarafından ön plana çıkarılan bir sınıflamada ise sosyo-kognitif bir dindarlık tiplmesi önerilmekte ve dindarlar zihinsel açıdan *liberal*, *muhafazakâr*, *dogmatik* ve *fanatik* olarak dört grupta değerlendirilmektedir. Liberal dindarlar zihinsel açıdan dinin etkisini üzerlerinde pek fazla hissetmeyen kişilerdir. Dinin etkisini üzerlerinde kuvvetlice hisseden muhafazakârların merkezî tutumlarını din oluşturmaktadır. Dogmatik dindarlar, zihinsel açıdan saplantılı, dış sosyal dünyayı sadece siyah-beyaz şeklinde birbirini dışlayan ikili bir tarzda algılayarak gri tonları göremeyen, aşırı kaygılı, gelecekte endişe duyan, güvensiz, kendileriyle ve sosyal çevreleriyle barışık olmayan kişilerdir. Hemen hemen aynı özellikleri gösteren fanatik dindarlar ise din adına şiddet kullanmaya daha fazla meyillidirler.²¹

Kuşkusuz dindarlık tiplmeleri burada bahsedilenlerle sınırlı değildir. Farklı araştırmacılar tarafından birbirini az ya da çok dışlayan ya da birbiriyle az ya da çok örtüşen dindarlık tiplmeleri gündeme getirilmiştir. Burada sadece cinsiyet-dindarlık ilişkisini sorgulama bağlamında Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmalarda ön plana çıkarılan dindarlık tiplmeleri üzerinde durulmuştur.

Cinsiyet-Dindarlık İlişkisi Bağlamında Kadın Dindarlığı

Batılı kaynaklarda kiliseye devamlılık, kilisenin organizasyonlarına katılma, İncil’den pasajlar okuma, dua etme ve iç güdümlü dindarlık açısından kadınların erkeklere nispetle daha dindar olduğu yönündeki bulgular yaygın bir şekilde kabul görmektedir²². Hatta Beit-Hallahmi: “Dindarlık ve dinî ilginin hemen hemen her türlü ölçümünde kadınların erkeklerden daha yüksek puan aldığı” söylemektedir.²³ Aynı şekilde, “dinî inanç ve dinî davranışlar üzerinde yapılan çalışmalarda kadınların erkeklere nispetle daha dindar olduğunu” ifade eden Miller ve Hoffman’a göre: “Kadınlar dinî organizasyonlara daha sık katılmakta, dinsizliğe daha az eğilimli, inançlarında ise

²⁰ Eric Fromm, *Psikanaliz ve Din*, Çev. A. Arıtan, Arıtan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 61-66.

²¹ Yapıcı, “Dini Hayatın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, s. 100-107.

²² Cırhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, s. 79-86.

²³ Benjamin Beit-Hallahmi, *Prolegomena to The Psychological Study of Religion*, Associated University Presses, London - Toronto, 1989, s. 65.

daha samimi ve sadık bir duruş sergilemektedir."²⁴ Ancak bu tür tespitleri genelleştirmemek gerekir. Mesela, Sullins, Batılı toplumlarda yapılan araştırmalarda, her ne kadar kadınların erkeklere nispetle daha dindar olduğu yönünde bulgulara ulaşılmış olsa da, bu durumun evrensel bir olgu olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Zira büyük ölçekli bazı çalışmalarda gerek kişisel dindarlık gerekse dinî aktivitelere katılma hususunda her iki cinsiyet arasında belirgin bir farklılık tespit edilememiştir²⁵

Dinî hayatın çok boyutlu/yönlü ele alındığı çalışmalarda, bazı boyutlarda kadınların, bazılarında ise erkeklerin daha dindar olduğu ileri sürülmektedir. Mesela Kendler ve arkadaşlarının bulgularına göre, kadınlar "genel dindarlık", "sosyal dindarlık", "Allah'a bağlılık" ve "tövbe" boyutlarında; erkeklerse "otoriter/yargılayıcı Allah inancında" daha yüksek puan almıştır.²⁶ Fukuyama'nın çalışması da benzer bir sonuç içermektedir. Ona göre kadınlar dinin, özellikle "inanç", "ibadet" ve "duygu" boyutlarında, erkekler ise "bilgi" boyutunda daha dindar bir görüntü içerisindedirler.²⁷ Türkiye'de yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlara dayanarak yargıda bulunmak oldukça zordur. Örneğin, Yapıcı tarafından üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada kadınların "dinin etkisini hissetme", "dua etme", "tevbe etme", "dine önem verme" ve "öznel dindarlık algısı" bakımından erkeklerden anlamlı derecede daha yüksek puan aldığı, ancak "Allah'ın varlığını iç dünyada hissetme", "namaz kılma", "oruç tutma" ve "iç güdümlü/dış güdümlü dinsel yönelim" açısından her iki grup arasında anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.²⁸ Mehmedoğlu'nun bulgularına göre cinsiyetler arasında "inanç" açısından anlamlı bir farklılık mevcut değildir. Fakat "ibadet", "tecrübe", "bilgi" ve "etki" boyutları açısından erkekler kadınlara nispetle daha dindar bir görüntü içerisindedirler.²⁹ Bu noktada Allport'a dayanarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Dindarlık konusunda her iki

²⁴ Alan S. Miller and John P. Hoffmann, "Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1995, 34/1, s. 63.

²⁵ D. Paul Sullins, "Gender and Religion: Deconstructing Universality, Constructing Complexity", *American Journal of Sociology*, 2006, 112, s. 838-880.

²⁶ Kenneth S. Kendler ve Diğ., "Dimensions of Religiosity and Their Relationship to Lifetime Psychiatric and Substance Use Disorders", *American Journal of Psychiatry*, 2003, 160/3, s. 496-503.

²⁷ Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaş Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 40.

²⁸ Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 178-180.

²⁹ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, DEM Yayınları İstanbul, 2004, s. 162.

cinsiyet arasında gözlenen farklılıklar nadiren % 20'yi geçmektedir.³⁰ Bu ise kadın ve erkek dindarlığının iki farklı uçta yer almadığı, dolayısıyla her iki cinsiyet arasındaki farklılıkların kısmî olduğu anlamına gelmektedir.

Sullins, özellikle Yahudiler ve Müslümanlar arasında gerçekleştirilen pek çok araştırmada kadınların değil, erkeklerin daha dindar olduğu yönünde bulgulara ulaşıldığından bahsetmektedir.³¹ Nitekim Türkiye'de gerçekleştirilen alan araştırmalarının bir kısmı Sullins'in tespitlerini destekler mahiyettedir. Ancak Türkiye'de yapılan çalışmalar genelleme yapmaya elverişli değildir. Zira kadınların erkeklerden yahut erkeklerin kadınlardan daha dindar olduğunu ortaya koyan araştırmaların yanı sıra dindarlık açısından her iki cinsiyet arasında anlamlı farklılıkların olmadığını tespit eden araştırmalar da mevcuttur. Ancak ulaşılan sonuçlar kadınların kısmen erkeklerden daha dindar olduğu şeklinde değerlendirmeler yapmaya elverişli gibi durmaktadır.³² Bu bağlamda Cirhinlioğlu ve Ok tarafından 11 ayrı görgül araştırmanın bulgularının incelendiği meta-analitik bir çalışmada, kadınların erkeklere nispetle daha dindar olduğu, ancak cinsiyetler arasındaki farklılığın zayıf kaldığı yönündeki tespitler dikkat çekicidir.³³

Kadınların neden daha dindar olduğu meselesine gelince, bu hususta birbiriyle örtüşen ve çelişen çok farklı görüşlerin var olduğunu söylemek durumundayız. Bu görüşleri yedi maddede özetleyebilmek mümkündür:

1- Kadınlar erkeklere nispetle daha fazla suçluluk ve pişmanlık yaşadıkları için daha fazla dindar olma eğilimi göstermektedir. Anlaşılan o ki, bu yaklaşım aslî günah fikri üstüne kurulu olup "aldatıcı kadın Havva imgesinden" beslenmektedir. Bu haliyle söz konusu yaklaşımın geleneksel Hıristiyan inancından beslendiği söylenebilir.

2- Psikanalitik kuram çerçevesinde erkek çocukların anneyi, kız çocukların ise babayı tercih etmesini kadın dindarlığının asıl kaynağı olarak gören araştırmacılar mevcuttur. Onlara göre eğer Tanrı baba figürü olarak yansıtılırsa, gelişme dönemlerinde, özellikle fallik dönemde babayı daha

³⁰ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, Çev. B. Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004, s. 55.

³¹ Sullins, "Gender and Religion", s. 838-880.

³² Daha fazla bilgi için, bk. Fatma Gül Cirhinlioğlu ve Üzeyir Ok, "Kadınlar mı Yoksa Erkekler mi Daha Dindar?", *ZFWT: Zeitschrift für die Welt der Türken* 2011, 3/1, s. 121-141; Asım Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, 6/1, s. 95-98; Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 343-350.

³³ Cirhinlioğlu ve Ok, "Kadınlar mı Yoksa Erkekler mi Daha Dindar?", s. 133.

fazla tercih eden kız çocukların, gerçek babadan sembolik babaya, yani Tanrı'ya geçiş yapmaları daha kolay olmaktadır. Diğer bir ifadeyle söz konusu süreç onları Tanrı'ya inanmada daha avantajlı bir hale getirmektedir. Kadınların erkeklere nispetle duygusal açıdan güçlü, bedensel açıdan daha zayıf olmalarını ön plâna çıkaran görüşler de kısmen bu bağlamda değerlendirilebilir.

3- Ataerkil toplumsal cinsiyet anlayışı kızların ve erkeklerin yetiştirilme biçimlerini farklılaştırmakta, neticede kızlar itaat ve sorumluluğu, erkekler ise kendine güvenme ve bağımsız olmayı öğrenmektedir. Din ise öncelikle yüce bir kudrete ve onun koyduğu kurallara itaati emretmektedir. Öyleyse kadınların eğitim ve sosyalleşme sürecinde öğrendikleri itaat etme davranışından dolayı dinî hayata daha rahat yöneldikleri söylenebilir. Başka bir deyişle kadınlar, erkek hâkim toplumsal yapıda itaat ve sorumluluğu daha fazla içselleştirdikleri için dindar olmaya daha meyillidirler.

4- Kişilik yapıları itibariyle kadınlar erkeklere nispetle daha az saldırgan, daha fazla çekingen, daha çok itaatkâr, daha bağımlı ve pasif, daha çok kaygılı, endişeli ve sıkıntılıdır. Bu sebeple onlar gündelik hayatta maruz kaldıkları stresle başa çıkmada ciddî biçimde zorlanmaktadırlar. Bu da onları dine daha fazla yaklaştırmaktadır. Diğer bir deyişle kadınlar yaşadıkları stresle baş edebilmek için dini-manevi desteğe ihtiyaç duymaktadırlar.

5- Kadınlar psikolojik yapıları itibariyle etkilenmeye ve ikna edilebilirliğe daha müsaittir. Bu özelliklerinden dolayı dinî telkine daha açık, dinin öğretilerini kabule daha hazır ve dinî yaşamaya daha eğilimlidirler. Bu yaklaşım da kadın psikolojisinin sosyalleşme sürecinde ataerkil cinsiyet kalıplarıyla biçimlendiğine gönderme yapmaktadır.

6- Kadınlar erkeklere nispetle, kendilerini gerçekleştirme, meslek edinme, ekonomik bağımsızlık ve cinsel hayat başta olmak üzere çeşitli konularda daha fazla engellenmişlik ve hayal kırıklıkları yaşamakta, dolayısıyla daha fazla yoksunluk hissi çekmektedir. Bu ise onları âdeta bir telâfi mekanizması işlevi gören dine yönlendirmektedir.

7- Modern hayatın dışında kalan kadınlar dinî aktivitelere daha fazla vakit ayırabilmektedir. Bu durum özellikle kadının iş hayatında yer alıp almamasına, yani çalışıp çalışmamasına göre dindarlık düzeyinin farklılaştığı anlamına gelmektedir. Henüz kadınlar, erkeklere nispetle pek

çok sektörde daha az iş bulabilmektedir. Dolayısıyla çalışmayan kadınların geleneksel dinî hayata daha fazla rağbet ettiği düşünülebilir³⁴.

Kadın dindarlığının sebeplerini açıklama hususunda ileri sürülen görüşler bunlarla sınırlı değildir. Tarhan'a göre:

1- Kadınların erkeklere kıyasla kendilerini daha zayıf hissetmeleri, zorluklarla mücadelede direnme güçlerinin daha az oluşu, onlarda erkekler kadar kuvvetli olmadıkları duygusunu uyandırabilir. Bu da kadınların insanüstü bir güce sığınma duygularını harekete geçirmiş olabilir. Dolayısıyla çaresiz kaldıklarında bir otoriteye sığınma ihtiyacı onları mutlu ettiğinden, dinî konular kadınlar için daha çekicidir.

2- Erkeklerin egolarına daha fazla güvenme, sınırsız ve sorumsuz davranma eğilimleri, onları hesap verme ve kontrol edilme açısından rahatsız ve huzursuz edebilir. Söz konusu eğilimler ve tedirginlikler erkeklerin kadınlara nispetle dine daha az yönelmelerine sebep teşkil edebilir.

3- "Karşılıksız sevgi" olarak bilinen "şefkat" duygusu dinin önerdiği "merhamet" duygusuyla örtüştüğü için, kadınların psikolojik doğaları gereği dine daha yatkın oldukları düşünülebilir.³⁵

Burada bahsedilen bu yaklaşımlara ilave olarak günümüzde kadınların gündelik hayatlarında daha fazla risk altında oldukları, dolayısıyla tehlikelerden korunma arzusuyla dini daha çok önemsedikleri ileri sürülmektedir. Genç kadınların dinî inanç ve bağlılıklar sayesinde daha güçlü ve daha başarılı bir sosyalleşme yaşadıkları, hatta onların aile içindeki konumlarının din ile meşrulaştırılıp devam ettirildiği genellikle vurgulanan bir husustur³⁶. Bu da çocuk yetiştirmeye ve aile birlikteliğine önem veren kadınların nispeten daha dindar oldukları şeklinde değerlendirilebilir.³⁷

Kadın dindarlığını açıklama bağlamına dillendirilen farklı görüş ve yaklaşımları temelde "ontolojik durum" (yaratılış), "psikolojik yapı" ve

³⁴ Daha fazla bilgi için, bk. Michael Argyle and Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, Routledge - Kegan Paul, London - Boston, 1975, s. 77-79; Benjamin Beit-Hallahmi and Michael Argyle, *The Psychology of Religious: Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, London - New York, 1997, s. 142-147; Leslie J. Francis, "The Psychology of Gender Differences in Religion: A Review of Empirical Research", *Religion*, 1997, 27, s. 81-96; Cihrihoğlu ve Ok, "Kadınlar mı Yoksa Erkekler mi Daha Dindar?", s. 122-126; Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 246-250.

³⁵ Nevzat Tarhan, *Kadın Psikolojisi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2005, s. 333-334.

³⁶ Francis, "The Psychology of Gender Differences in Religion", s. 81-96.

³⁷ Darren E. Sherkat ve Christopher G. Ellison, "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar", Çev. İ. Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, XLV/1, s. 230-231.

“ortamsal-kültürel faktörler” olmak üzere üç kategoride ele alınabilir. Özellikle ontolojik yaklaşımların Müslüman kadın dindarlığı açısından sorunlu olduğunu söylemek durumundayız. Ayrıca Hıristiyan teolojisinden mülhem bir şekilde kadın dindarlığını psikolojik bir temelde açıklamaya çalışmak da konuyu izahta yeterli görünmemektedir. Başka bir deyişle kadın dindarlığının kaynakları olarak bahsedilen sebeplerin büyük bir kısmı Hıristiyan topluluklar üzerinde yapılan çalışmalara dayandığı için, bunların Müslüman Türk toplumundaki kadınlar açısından geçerli olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Çünkü kadınların erkeklerden daha dindar olduğu yönündeki iddiaların farklı kültürel ve dinî yapılarda destek bulmadığı gösteren çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu bağlamda kadın dindarlığını açıklarken bireysel psikolojik sebepler ile birlikte sosyo-kültürel faktörlerden beslenen durumsal ve ortamsal faktörlerin biçimlendirici etkisi de dikkate alınmalıdır.

Araştırmada Cevap Aranılan Sorular:

- 1- Türk toplumu üzerinde gerçekleştirilen alan araştırmalarına göre erkekler mi yoksa kadınlar mı daha dindardır?
- 2- Kadın ve erkek dindarlığı dinî hayatın değişen görüntülerine göre farklılaşmakta mıdır?
- 3- Kadın ve erkek dindarlığı birbirini dışlamakta mıdır, yoksa kapsamakta mıdır? Her iki dindarlık arasında nasıl bir ilişki vardır?

Yöntem

Bu çalışma bir meta-analiz denemesidir.³⁸ Meta analiz, belirli bir konuda yapılmış, birbirinden bağımsız, birden çok çalışmanın sonuçlarını birleştirme ve elde edilen araştırma bulgularını yeniden analiz yapma yöntemidir. Bu sebeple “çalışmaların çalışması” adı verilen meta analitik araştırmalarla ortak yargılar üretmek ve genellemelere ulaşmak bireysel araştırmalara nispetle daha kolaydır.³⁹

³⁸ Meta-analiz sabır, dikkat ve çok fazla çalışmayla boğuşma gerektiren zor bir yöntemdir. Türkiye’de din bilimleri alanında meta analiz yapmak ise maalesef tahminlerin de çok ötesinde çok daha zor ve problematiktir. Çünkü -ister tek tek anket soruları isterse ölçekler kullanılmış olsun- alan araştırmalarında çok farklı ölçme aracı, dolayısıyla birbiriyle uyum sağlaması neredeyse imkânsız bulgular yığını ile karşılaşmaktadır. Bu sebeple farklı araştırmaların sonuçlarını birleştirmek çeşitli sakıncaları beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte bir meta-analiz demesi olarak planlanan bu çalışmada ulaşılan bulgular mümkün olduğu ölçüde birleştirilme yoluna gidilmiştir. Telif edilemeyen çalışma sonuçları ise değerlendirmeye alınmamıştır.

³⁹ Bir araştırmayı meta analiz olarak planlamanın dört temel amacı vardır: *Birincisi* örneklem büyüklüğüne paralel olarak istatistikî anlamlılığı artırmak, *ikincisi* belirli bir konuda yapılmış,

Bu çalışmada cinsiyet-dindarlık ilişkisi ya da farklılaşmasını ele alan örneklem sayısı toplam 43864'e ulaşan 78 alan araştırması⁴⁰ üç gruba ayrılarak meta-analize tabi tutulmuştur: *Birinci grupta* "namaz" ve "oruç" başta olmak üzere ibadetlere katılım düzeyi yüzdelik dilimlerle incelenen örneklem sayısı toplam 9112'ye ulaşan (Kadın= 3921; Erkek= 5191) 18 araştırma, *ikinci grupta* dinî hayatın Glock ve Stark modeli çerçevesinde boyutlandırılıp ölçeklerle incelendiği örneklem sayısı toplam 26710'a ulaşan (Kadın= 12442; Erkek= 14268) 43 araştırma, *üçüncü grupta* ise farklı dinî yönelimleri yine ölçekler vasıtasıyla tespiti yönelik toplam örneklem sayısı 8042'ye (Kadın= 3431; Erkek= 4601) ulaşan 17 araştırma incelenmiştir. Sonuçlar kadın dindarlığının psiko-sosyal kaynakları bağlamında tartışılmıştır.

Bulgular

Örneklem sayısı 7609'a ulaşan 16 çalışmada kadınlardan günlük beş vakit namazlarını düzenli kılanlar % 37.03; ara sıra kılanlar % 36.94; hiç kılmayanlar % 26.03'tür. Erkeklerde ise namazlarını düzenli kılanlar % 33.56; ara sıra kılanlar % 46.23; hiç kılmayanlar % 20.21'dir (Tablo 1).

Örneklem sayısı 6053'e ulaşan 14 çalışmadan elde edilen bulgulara göre kadınlar arasında herhangi bir engelleri olmadığı müddetçe Ramazan ayında düzenli oruç tutanlar % 70.48, ara sıra oruç tutanlar % 14.91; hiç oruç tutmayanlar % 14.61'dir. Erkekler arasında ise bu oranlar şu şekildedir: Herhangi bir engel olmadığı sürece düzenli oruç tutanlar % 67.76; ara sıra oruç tutanlar % 12.12; hiç oruç tutmayanlar % 20.12'dir (Tablo 1).

Örneklem sayısı 1035 olan 3 alan araştırmasında kadınlar arasında namaz ve oruç türünden nafile ibadetlerini düzenli olarak yapmaya gayret edenler % 28.43; ara sıra yapanlar % 52.83; hiç yapmayanlar % 18.74'dür. Erkekler arasında nafile ibadetleri düzenli yapanlar % 18.50; ara sıra yapanlar % 51.63, hiç yapmayanlar % 29.87'dir (Tablo 1).

Örneklem sayısı 2597'e varan 6 nicel çalışmadan elde edilen bulgulara göre dua etme sıklığı açısından da kadınların yüzdesi daha fazladır. Kadınların % 55.72'si düzenli olarak sık sık, % 33.65'i ise ihtiyaç anında ara sıra dua etmeyi tercih etmektedir. Hiç dua etmeyen kadınların

---

birbirinden bağımsız birden çok çalışmanın sonuçları birbirine uygun düşmediği zaman belirsizlik hakkında karar vermek, *üçüncüsü* etki büyüklüğünün (effect size) tahminlerini geliştirmek, *dördüncüsü* ise çalışmanın başında düşünülmeyen, fakat süreç içinde ortaya çıkan çeşitli sorulara yanıt bulmaktır.. Daha fazla bilgi için bk. Semra Akgöz, İlker Ercan ve İsmet Kan, "Meta-Analizi", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 2004, 30/2, s. 107-112.

⁴⁰ Bu makalede meta-analize tabii tutulan çalışmaların listesi "Kaynakça"dan sonra verilmiştir.

oranı % 10.63'tür. Erkeklerin % 49.38'i düzenli bir şekilde sık sık, % 38.82'si ihtiyaç anında ara sıra dua ederken % 11.80'i hiç dua etmemektedir (Tablo 1).

Örneklem sayısı 884 olan 3 alan araştırmasında Kuran'ı Kerim'i okumayı bilme ve okuma bakımından şu sonuçlara ulaşılmıştır: Kadınların % 47.54'ü, erkeklerin ise % 58.17'si Kur'an okumayı bilmemektedir. Başka bir deyişle kadınların % 52.46'sı, erkeklerin ise % 41.83'ü Kur'an okumayı bilmektedir. Kur'an okumayı bilenlerin okuma sıklıkları şu şekildedir: Kadınlar % 30.93 oranında düzenli, % 19.30 oranında ara sıra Kur'an okumaktadırlar. Erkeklerde düzenli Kur'an okuma oranı % 15.70, ara sıra Kur'an okuma oranı ise % 22.63'tür. Okumayı bildikleri halde kadınlar arasında hiç Kur'an okumayanlar % 2.23 iken erkeklerde bu oran % 3.50'dir (Tablo 1).

Örneklem sayısı 1696'ya ulaşan 7 farklı araştırmaya göre kadınların fal, büyü, türbe ve yatır inancı başta olmak üzere farklı boyutlarıyla halk inançlarına katılım oranı % 59.3 iken erkeklerde bu oranın % 50.7'de kaldığı görülmektedir (Tablo 2).

"İnanç" boyutunu tespit eden örneklem sayısı 11069'a ulaşan 22 araştırmanın 5'inde (% 27.7) kadınlar, 1'inde (% 4.5) erkekler anlamlı düzeyde daha inançlı çıkmıştır. 16 (% 67.8) araştırmada ise cinsiyetler arasında istatistiksel bakımdan anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir (Tablo 3).

"İbadet" boyutu ölçen örneklem sayısı 13539 olan 18 araştırmanın 8'inde (% 44.4) kadınlar, 3'ünde (% 16.7) erkekler lehine anlamlı farklılık oluşmuşken 7 (% 38.9) araştırmada farklılık bulunamamıştır (Tablo 3).

Örneklem sayısı 8315'e ulaşan 13 araştırmada dindarlığın "duygu" boyutunun ölçümü yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre mevcut araştırmaların 4'ünde (% 30.8) kadınlar, 3'ünde (% 23.1) erkekler lehine farklılık görülmüş, 6 araştırmada (% 46.1) ise her iki cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık çıkmamıştır (Tablo 3).

"Bilgi" boyutuyla ilişkili ölçümlerde örneklem sayısı 5271 olan 8 araştırmanın 2'sinde (% 25.0) kadınların, 4'ünde (% 50.0) erkeklerin dini bilgi seviyesi anlamlı düzeyde farklılaşmış, 2 araştırmada (% 25.0) ise herhangi bir farklılık tespit edilememiştir (Tablo 3).

"Etki" boyutunu ölçen örneklem sayısı 6832 olan 14 araştırmanın 5'inde (% 35.7) kadınlar, 3'ünde (% 21.4) erkekler yüksek puan alarak

anlamli derecede birbirlerinden farklılaşmışken 6 (% 42.9) çalışma da ise cinsiyet-dindarlık arasında ilişki gözlenmemiştir (Tablo 3).

Örneklem sayısı 15050'ye ulaşan 33 araştırmada her iki cinsiyetin "genel dindarlık" düzeyleri sorgulanmış ve şu sonuçlar elde edilmiştir: Konu ile ilgili çalışmaların 8'inde (% 24.2) kadınlar, 8'inde (% 24.2) erkekler istatistiksel olarak anlamli düzeyde birbirinden farklılaşmıştır. 17 araştırmada (% 51.6) ise cinsiyetler arasında anlamli bir farklılık bulunamamıştır (Tablo 3).

İnanç gelişimi ile ilgili örneklem sayısı 1167'ye ulaşan 3 alan araştırmasının 1'inde (% 33.3) kadınlar lehine sonuçlara ulaşılmışken 2 (% 67.7) araştırmada cinsiyetler arası farklılık gözlenmemiştir (Tablo 4)

Tanrı algısının araştırıldığı örneklem sayısı 692 olan 2 (% 100) çalışmada cinsiyetler arasında anlamli bir farklılık tespit edilmemiştir (Tablo 4).

Dinsel eğilimlerin sorgulandığı örneklem sayısı 4819 olan 9 araştırmanın 2'sinde (% 22.2) kadınlar, 4'ünde (% 44.4) erkekler iç güdümlü dindarlık kategorisinden daha yüksek puan alırken, 3'ünde (% 33.4) ise cinsiyetler arasında anlamli bir farklılaşma bulunamamıştır (Tablo 4).

Yine dinsel eğilim bağlamında örneklem sayısı: 3083 olan 6 araştırmanın 2'sinde (% 33.3) kadınların erkeklere nispetle daha dış güdümlü bir dindarlık yaşadıkları, 4'ünde (% 67.7) ise cinsiyetler arasında anlamli bir farklılık oluşmadığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır (Tablo 4).

Dinsel fundemantalizmin yönü ve yoğunluğunun incelendiği, örneklem sayısı 589 olan 2 araştırmanın her ikisinde de (% 100) cinsiyetler arasında anlamlilik düzeyine ulaşan bir farklılık mevcut değildir (Tablo 4).

Dinsel dogmatizm ve dinsel partikularizmi konu edinen örneklem sayısı 841 olan 4 araştırmanın 2'sinde erkeklerin (% 50) kadınlara nispetle dinî açıdan daha dogmatik ve daha dışlayıcı bir tavır içinde oldukları, diğer 2 (% 50) çalışmada ise bu hususlarda cinsiyetler arasında anlamli bir farklılık oluşmadığı belirlenmiştir (Tablo 4).

Popüler dindarlık bağlamında değerlendirilen örneklem sayısı 1244 olan 2 araştırmanın 1'inde (% 50) kadınların geleneksel halk dindarlığı uygulamalarına anlamli düzeyde daha eğilimli oldukları, 1 çalışmada (% 50) ise bu hususta kadınlarla erkekler arasında anlamli bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir (Tablo 4).

Bu araştırmada örneklem sayısı toplamda 34732'ye ulaşan dindarlık ölçeklerinin kullanıldığı 60 ayrı görgül araştırmada toplam 136 bulguya

rastlanmıştır. Söz konusu bulguların 38'inde (% 27.94) kadınların lehine sonuçlara ulaşılmıştır. Başka bir deyişle istatistiksel olarak anlamlı düzeyde kadınlar daha dindar çıkmışlardır. 28 (% 20.59) bulguda dindarlık açısından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık olduğu, erkeklerin kadınlara nispetle daha dindar olduğu tespit edilmiştir. 70 (% 51.47) bulguda ise dindarlık açısından kadın ve erkekler arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır (Tablo 5).

Tartışma

Bu araştırmada, "kadınlar mı, yoksa erkekler mi daha dindardır?" "Cinsiyet-dindarlık farklılaşması dinî hayatın hangi boyutlarını kapsamakta, ne tür dinî yönelimlerde belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır?" sorularına meta-analitik bir yöntemle cevap aranmıştır. Bu bağlamda "öğrenim", "gelir düzeyi", "ikamet yeri", "meslek", "din eğitimi alma durumu" ve "yaş grubu" itibariyle birbirinden farklılaşan, örneklem sayısı toplamda 43864'e ulaşan 78 araştırmanın bulguları incelenmiştir. Dağınıklık ve karasızlık arz eden, hatta birbirleriyle çelişen bulgular birleştirilerek şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. "Düzenli" olarak ibadetleri ifa bakımından değerlendirilecek olursa, kadınlar erkeklere nispetle % 3.47 oranında farz namazları daha fazla kılmakta, % 2.72 oranında Ramazan ayında daha fazla oruç tutmakta, % 9.93 oranında nafîle ibadetleri (namaz ve oruç) daha fazla yapmakta; % 6.34 oranında daha fazla dua etmekte, % 15.23 oranında ise daha fazla Kur'an okumaktadır. Buradaki değerlere göre farz ve nafîle ibadetlerin düzenli yapılması hususunda kadınlar erkeklere göre daha dindar bir görüntü arz etmektedir. Ancak ibadetlerin "ara sıra" yapılması açısından elde edilen sonuçlar eğriseldir. Zira erkekler arasında ara sıra namaz kıldığını belirtenler % 9.29, zaman zaman dua ettiğini söyleyenler % 5.17, bazen Kur'an okuduğunu ifade edenler ise % 3.33 oranında kadınlardan daha fazladır. Ramazan orucu (% 2.79) ve nafîle ibadetlerin (% 1.20) ara sıra yapılması bakımından küçük bir farkla kadınlar ön plana çıkmaktadır. Kadınlar arasında "hiç" namaz kılmama oranı erkeklere nispetle daha fazladır. Aradaki fark % 5.82'dir. Namaz dışındaki farz ve nafîle ibadetlerin "hiç" yapılmaması erkeklerde daha yüksektir. Cinsiyetler arasındaki farklılık sırasıyla Ramazan orucunda % 5.51, nafîle ibadetlerde % 11.13; dua davranışında, % 1.17; Kur'an okumada ise % 1.27'dir. Bu durum şu anlama gelmektedir: Düzenli bir şekilde namaz kılma, oruç tutma, nafîle ibadet yapma, dua etme ve Kur'an okuma bakımından değerlendirilecek olursa

kadınların erkeklere nispetle dini pratiklerle daha fazla meşgul oldukları görülmektedir. "Ara sıra" ya da "zaman zaman" namaz kılma, dua etme ve Kur'an okuma bakımından erkekler; ara sıra ya da bazen Ramazan ayında oruç tutma ve nafile ibadet yapma hususunda ise kadınlar ön plandadır. Hiç namaz kılmayan erkekler kadınlardan daha azdır ya da hiç namaz kılmayan kadınlar erkeklerden daha fazladır. Bu durum muhtemelen Cuma ve Bayram namazlarından kaynaklanmaktadır. Ancak erkekler arasında oruç, nafile ibadet, dua ve Kur'an okuma gibi dinî pratikleri "hiç yapmam" diyenler kadınlara oranla daha yüksektir. Bu sonuçlar ortaya koymaktadır ki kadın-erkek dindarlığı arasında kadınlar lehine yaklaşık % 5 ile % 10 arasında değişen farklılıklar görülmektedir. Kadınların farz ve nafile ibadetleri düzenli olarak ifa etme hususunda erkeklerden daha yüksek bir orana sahip olması, dua etme ve Kur'an okumaya daha fazla rağbet etmesi, onların hem duygusal olmalarıyla, hem sosyalleşme biçimleriyle hem de baş edemeyecekleri sorunlar karşısında Allah'ın yardım ve desteğini arama arzularıyla ilişkili olabilir.

2- Fal, büyü, cinci hoca, yıldız name vb. hususlara inanma ve bu yönde davranışlarda bulunma, muska yazdırma, muska takma, kurşun döktürme, çeşitli sebeplerle yatır ve türbe ziyaretleri yapma, oralardan bir takım taleplerde bulunma, böylece beklentilerin gerçekleşeceğini umma gibi farklı boyutlarıyla halk dindarlığının tespiti çalışıldığı araştırmalarda kadınların (% 59.30); erkeklere (% 50.70) nispetle popüler dindarlık düzeyleri daha yüksek çıkmıştır. Her iki cinsiyet arasındaki farklılık % 8.60'dır. Dolayısıyla kadınların "halk dindarlığı" olarak adlandırılan pek çok hususu erkeklere nispetle daha fazla içselleştirdiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak yaklaşık % 51'lik bir oranla erkeklerin de sihri-mitik unsurlar içeren halk dindarlığını önemseydiği görülmektedir. Bu ise erkeklerin de bu tarz inanç ve uygulamaları benimsemiş olduğu anlamına gelmektedir. Bu noktada geleneksel halk dindarlığının gündelik hayatın ihtiyaçlarıyla ilişkili olduğu ya da yaşanan sorunlardan beslenerek şekillendiği⁴¹ gerçeği göz önünde tutularak şu şekilde bir yorumda bulunmak mümkündür: Dış dünyadan gelen engellenme ve iç dünyadan kaynaklanan çatışmalardan beslenen yoksunluk duygusu hem kadınlar hem de erkekler için geçerlidir. Anlaşılan o ki, kadınlar gerek fiilî gerekse algısal açıdan yaşadıkları

⁴¹ Robert J. Wuthnow, "Din Sosyolojisi", *Din ve Modernlik: Toplum Bilim Yazıları I*, Adil Çiftçi (Edit. ve Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 79; Çelik, "Türk Halk Dindarlığında Değişim ve Süreklilik: Ziyaret Fenomeni Örneği", s. 224.

yoksunluk ve yetersizlik hisleriyle baş edebilmek için popüler dindarlığa daha fazla rağbet etmektedirler. Bu durum kadın dindarlığının erkeklerden daha fazla heterodoks bir karakter gösterdiğini ortaya koymaktadır.

3- Namaz, oruç, nafil ibadetler ve Kur'an okuma gibi geleneksel-kurumsal dindarlık, hem dua gibi geleneksel-bireysel dindarlık, hem de popüler halk dindarlığında kadınların erkeklerden daha dindar bir görüntü arz etmesi dikkat çekicidir. Bu durum kadınların hem dindar hem de daha maneviyatçı oldukları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kadınların bir yandan geleneğin güven veren sıcaklığı içinde kurumsal-kitabî dindarlığa, bir yandan da kurumsal temelden yoksun, fakat tarihsel ve sosyolojik faktörlerden beslenen halk dindarlığına daha meyilli oldukları düşünülebilir. Kadınların kitabî dindarlıkla birlikte ya da ortodoks dindarlık formlarının yanında sırrî ve ritüelistik bir özellik arz eden halk dindarlığını hem inanç hem de uygulama açısından daha fazla tercih etmeleri onların erkeklere nispetle duygusal açıdan daha güçlü, fakat dış dünyayı kontrol edebilme açısından daha zayıf olmalarından kaynaklanmış olabilir.

4- Cinsiyete göre dindarlığın boyutlarının farklılaşım farklılaşmadığının sorgulandığı araştırmalardan elde edilen sonuçlar şu şekildedir: Kadınlar "inanç" (n= 5; % 27.7), "ibadet" (n= 8; % 44.4) ve "etki" (n= 5, % 35.7) boyutlarında erkeklere göre daha dindardır. "Bilgi" boyutunda ise erkekler daha öndedir (n= 4; % 50.0). "Genel dindarlık" kategorisinin ölçümünün yapıldığı çalışmalar da ise şaşırtıcı bir sonuca ulaşılmıştır: Zira hem kadınların (n= 8; % 24.2) hem de erkeklerin (n= 8; % 24.2) anlamlı düzeyde daha dindar olduğunu söyleyen çalışmaların sayısı birbirine eşittir. Dahası, "*kadınlar mı daha dindar, yoksa erkekler mi?*" sorusuna; "*Cinsiyetler arasında farklılık bulunamamıştır.*" diyen araştırma sayısı dikkat çekici biçimde fazladır. Bu bağlamda "inanç" (n= 16; % 67.8), "ibadet" (n= 7; 38.9), "duygu" (n= 6; % 46.1), "bilgi" (n= 2; % 25.0), "etki" (n= 6; % 42.9) boyutlarında ve "genel dindarlık" kategorisinde (n= 17; % 51.6) cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Farklılığın kadınlar lehine anlamlı derecede yüksek çıktığı araştırmalara göre erkekler daha az dindar bir görüntü arz etse de, her iki grup arasında anlamlı bir farklılık bulunmayan çalışma sayısı daha fazladır. Bu da, "*hangisi daha dindardır?*" sorusunu cevaplamayı problematik hale getirmektedir. Dindarlığın boyutları içerisinde sadece "dinî bilgi" düzeyi açısından erkeklerin kadınlardan daha önde olması kuşkusuz dikkat çekicidir. Bu husus geleneksel halk dindarlığı ile de ilişkilendirilebilir. Başka bir deyişle kurşun

döktürme, fala baktırma, büyü yaptırma ya da bozdurma, cinci-muskacı hoca olarak tanımlanan kişilerle temas kurma, kutsal kabul edilen ziyaret yerlerinde çok çeşitli gayelerle dua etme ve adakta bulunma başta olmak üzere “halk dindarlığı” olarak adlandırılan pek çok hususta kadınların kısmen erkeklerden daha fazla ön plâna çıkması⁴² sağlıklı ve nitelikli dinî bilgi düzeylerinin yetersizliğiyle ilişkilendirilebilir.

5- Kadınların erkeklere nispetle “iman gelişimi” (n= 1; % 33.3), “iç güdümlü dindarlık” (n= 2; % 22.2); “dış güdümlü dindarlık” (n=2; % 33.3) ve “popüler dindarlık” (n= 1; % 50.0) puanlarının anlamlı derecede daha yüksek çıktığını söyleyen araştırmalar yanında özellikle erkeklerin kadınlara nispetle daha iç güdümlü (n= 4; % 44.4) ve dinsel açıdan daha dogmatik ve dışlayıcı olduğunu (n= 2; % 50.0) tespit eden araştırmalar da mevcuttur. Bu durum kadın ve erkek dindarlığının niteliği konusunda karar vermeyi zorlaştırmaktadır. Buna bir de “iman gelişimi” (n= 2; % 67.7); “Tanrı’yı algılama biçimi” (n= 2; % 100); “iç güdümlü dindarlık” (n= 3; % 33.4), “dış güdümlü dindarlık” (n= 4; % 67.7); “dinsel fundamentalizm” (n= 2; % 100); “dinsel dogmatizm” (n= 2; % 50), “dinsel partikularizm” (n= 2; % 50) ve “popüler dindarlık” (n= 1; % 50) açısından, cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığını söyleyen araştırmalar eklenince konu içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Burada belki de en ilginç sonuç erkeklerin kadınlara nispetle hem daha fazla iç güdümlü dindar hem de daha dogmatik çıkmalarıdır. Batılı kaynaklarda genellikle bu durumun tam tersi sonuçlar çıkmakta, iç güdümlü dindarlık eğilimi arttıkça dinsel dogmatizm ve dinsel ön yargıların azaldığı yönündeki tespitler sıklıkla dile getirilmektedir.⁴³ Ancak Türk toplumu üzerinde gerçekleştirilen çalışmalardan elde edilen sonuçlar bu hususta kesin bir dil kullanmamıza müsaade etmemektedir. Mesela Gürses,⁴⁴ Kayıklık,⁴⁵ Yapıcı ve Kayıklık,⁴⁶ tarafından gerçekleştirilen araştırmalarda iç güdümlü dindarlar dış güdümlü dindarlardan hem daha dogmatik hem de daha fazla ön yargılı

⁴² Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, s. 202-205.

⁴³ Richard L. Gorsuch, “Din Psikolojisi”, Çev. A. Kuşat, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, 10, s. 236-239.

⁴⁴ İbrahim Gürses, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma*, Arasta yayınları, Bursa, 2001, s. 116-121.

⁴⁵ Hasan Kayıklık, “Çeşitli Meslek Mensuplarında Dinsel Eğilim ile Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişki”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, 1/1, s. 124-135.

⁴⁶ Asım Yapıcı ve Hasan Kayıklık, “Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, 14/1, s. 422-423.

çıkmuştur. Buradan hareketle Hıristiyan gelenekte Katolik ve Protestan dindarlık biçimlerinden mülhem bu ikili ayrımın Müslüman dindarlığını açıklamada yetersiz olduğu söylenebilir. Yine Batılı kaynaklarda iç güdümlü dindarların Tanrı'yı daha müşfik ve sevecen, dış güdümlü dindarların ise daha otoriter ve yargılayıcı algıladıkları belirtilmektedir.⁴⁷ Ancak meta analize tabi tutulan çalışmalarda -dinsel eğilim açısından kısmen farklılaşsa da- Tanrı'yı algılama açısından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememesi özellikle dikkat çekicidir. Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, Tanrı tasavvuru ya da Tanrı algısı ölçekleri kullanılarak yapılan araştırmalarda cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmasa da, Kuşat tarafından ergenler üstünde gerçekleştirilen bir çalışmada Allah'ın sıfatlarına katılım açısından cinsiyetler arasında anlamlı farklılıklar gözlenmiştir. Ergenlik dönemini yaşayan erkekler Allah'ın "azap edici", "adaletle hüküm verici" ve "bağışlayıcı" sıfatlarını, kızlar ise "yaratıcı", "büyük", "koruyucu" ve "her şeyden haberdar olucu" sıfatlarını daha fazla tercih etmişlerdir.⁴⁸ Bu noktada şu hususu belirtmekte fayda vardır: Burada sözü edilen bulguların dayandığı araştırma sayısı -iç ve dış güdümlü dinsel eğilim hariç tutulacak olursa- oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla az sayıdaki araştırma bulgusundan hareketle cinsiyete göre dindarlığın kazandığı nitelikler hakkında karar vermek son derece güçtür.

6- Çeşitli dindarlık ölçekleriyle cinsiyetler arasındaki farklılıkların araştırıldığı çalışmalarda elde edilen toplam 136 bulgunun % 27.94'ünde (n= 38) kadınlar; % 20.50'sinde (n= 28) ise erkekler daha dindar çıkmıştır. Aradaki fark % 7.44'dür. Ancak dindarlık bakımından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılığın tespit edilemediği bulgular % 51.47'ye (n= 70) ulaşmaktadır. Başka bir deyişle cinsiyetler arasında dindarlık açısından % 50'nin üzerinde anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Sadece % 7.50 civarında kadınlar lehine bir farklılık oluşmuştur. Dolayısıyla Türk toplumunda kadın ve erkek dindarlıklarının yön ve yoğunluk itibarıyla iki farklı uçta yer almadığı, ancak belirli şartlara ve durumlara göre kısmî farklılaşma gösterdiği söylenebilir.

Toparlayacak olursak, ülkemizde yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar üç farklı yargıyı beraberinde getirmektedir: *Birincisi*, kadınlar erkeklerden daha dindardır. *İkincisi*, erkekler kadınlardan daha dindardır.

⁴⁷ Kendler ve Diğ., "Dimensions of Religiosity and Their Relationship to Lifetime Psychiatric and Substance Use Disorders", s. 496-503; Ali Kuşat, "Ergenlerde Allah Tasavvuru", Ü. Günay ve C. Çelik (Edit), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Karahan Yayınları, Adana 2006, s. 131.

⁴⁸ Kuşat, "Ergenlerde Allah Tasavvuru", s. 147-148.

Üçüncüsü dindarlık açısından her iki cinsiyet arasında anlamlı bir farklılaşma mevcut değildir. Her üç yargıyı destekleyecek araştırma sonuçları da mevcuttur. Buradan hareketle, toplumsal kabuller ve gündelik hayattan edinilen gözlemler kadınların daha dindar olduğunu teyit etse de bilimsel çalışmalarda ulaşılan bulguların bu konuda açık bir hükme varmayı engellediği ifade edilebilir. Bununla birlikte, yine yapılan çalışmalara dayanarak kadınların “kısmen” erkeklerden daha dindar olmaya meyilli oldukları görülmektedir. Bu da kadın ve erkek dindarlığının iki farklı uçta yer almadığı, dolayısıyla her iki cinsiyet arasındaki farklılıkların kısmî kaldığı anlamına gelmektedir. Bu durum sadece Türkiye’de değil, Batılı toplumlarda da geçerlidir. Çünkü Allport’un da haklı olarak vurguladığı üzere dindarlık konusunda her iki cinsiyet arasında gözlenen farklılıklar nadiren % 20’yi geçmektedir.⁴⁹

Meta-analitik bir deneme olarak planladığımız bu çalışma kapsamında incelenen araştırmalarda regresyon analizlerine pek rastlanmamıştır. Dolayısıyla dindarlığı yordayan faktörlerin neler olduğu konusunda açık ve kesin bir şekilde konuşmak mümkün değildir. Başka bir deyişle: “Gözlenen farklılıklar cinsiyet farklılıklarından mı, yoksa başka faktörlerden mi kaynaklanmaktadır?” sorusuna ikna edici cevaplar bulunamamaktadır. Çünkü cinsiyete göre dindarlığın farklılaşp farklılaşmadığını inceleyen araştırmalar kadın dindarlığının çeşitli faktörlere (yaş, medenî durum, eğitim seviyesi, gelir düzeyi, meslek vs.) bağlı olarak farklı bir biçim kazanabildiğini ortaya koysa da, hangi faktörün ne düzeyde yordayıcı olduğu belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte genel anlamda dindarlığı etkileyen pek çok faktörün olduğu, cinsiyet faktörünün başka faktörlerle birleşerek dinî yaşantıyı etkilediği yönünde tespitler yapılmaktadır. Mesela Çelik, Konya’da gerçekleştirdiği araştırmasında kadınların çalışıp çalışmamasına göre ibadet davranışlarının farklılaştığını tespit etmiştir⁵⁰. Aynı şekilde Almanya’da yaşayan Türk işçileri üzerinde yürüttüğü araştırmasında Taştan, her ne kadar namaz kılma açısından kadınlarla erkekler arasında anlamlı bir farklılık olmasa da, çalışan kadınların erkeklere nispetle daha az namaz kıldığından bahsetmektedir⁵¹.

Fırat’ın üniversiteli gençler üzerinden elde ettiği bulgulara göre dindarlık açısından cinsiyetler arasındaki farklılıklar çok net ve belirgin

⁴⁹ Allport, *Birey ve Dini*, s. 55.

⁵⁰ Celalettin Çelik, *Şehirleşme ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, s. 225.

⁵¹ Abdulvahab Taştan, *Değişim Sürecinde Kimlik ve Din: Kayseri’den Yurt Dışına İşçi Göçü Olayının Kültürel Boyutu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 1996, s. 89.

olmamakla birlikte, kızlar erkeklere nispetle inanç alanında daha şüpheli bir tavır içerisindeyler⁵². Nitekim Bayyigit de yine üniversiteli gençler üzerinde yürüttüğü ankete dayanarak kızların irrasyonel inanç ve kararsızlık, erkeklerin ise rasyonel inanç ve inançsızlık eğilimlerinin daha fazla olduğunu söylemektedir⁵³. Aydın erkeklerin dinî inkâr düzeyinin kadınlardan daha yüksek olduğunu⁵⁴, buna karşılık Bahadır, kızların erkeklerden daha fazla dinî şüphe içerisinde olduklarını belirtmektedir⁵⁵. Kuşkusuz bu tür sonuçlar kadın dindarlığının sosyal değişme sürecinde kısmî bir dönüşüm geçirdiğini de ortaya koymaktadır. Görüleceği üzere dindarlık düzeyinin farklılaşmasında sadece cinsiyet değil, bununla birlikte başka faktörler de etkilidir. Dahası, ülkemizde yapılan çalışmalarda dindarlığın farklı kriterlerden hareketle tanımlandığı ve farklı şekillerde ölçülmeye çalışıldığı unutulmamalıdır. Öyleyse kadın dindarlığı konusunda ulaşılan sonuçların kullanılan dindarlık kıstaslarına ve araştırma yapılan grubun özelliklerine göre değiştiği dikkatten kaçırılmamalıdır. Bu noktada kadın dindarlığının hem bireysel (fiziksel ve duygusal) hem de çevresel (sosyo-kültürel ve ortamsal) faktörlerden beslendiği söylenebilir. Sosyal değişme ve modernleşme sürecinde kadınların dindarlığının yavaş yavaş dönüşüm sürecine girdiğini de ilâve etmek gerekir.

Cinsiyet-dindarlık ilişkisini konu edinen nicel ve nitel çalışmalar incelendiği zaman, kadınların dindarlıklarının daha ziyade taklidî, geleneksel ve törensel bir karakter arz ettiği, dolayısıyla onların mevlit ve hatim merasimlerine daha fazla katıldığı, kutsal kabul edilen gün ve gecelerde nafie ibadet yapmaya (namaz, oruç vs.) daha fazla rağbet ettikleri görülmektedir.⁵⁶ Bununla birlikte kadın dindarlığının özellikle bilgi boyutunda erkeklere nispetle daha zayıf kalması, onların doğru/sahih bilgiden ziyade, halk dindarlığı içinde kulaktan kulağa yayılarak *sanki sahihmiş* gibi temsil imkânı bulan sihirli, sırlı ve mitsel bilgilerden beslenerek şekillendiği düşünülebilir.

⁵² Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1977, s. 91.

⁵³ Mehmet Bayyigit, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1989, s. 176.

⁵⁴ Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995, s. 154-155.

⁵⁵ Abdulkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", H. Hökeleki (Edit), *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, DEM Yayınları, İstanbul, 2006, s. 363.

⁵⁶ İlkey Şahin, "Değişim Sürecinde Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı", Ü. Günay ve C. Çelik (Edit), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Karahan Yayınları, Adana, 2006, s. 333-334.

Günah ve sevap duygusunun kadınlarda daha fazla geliştiği, dolayısıyla onların dindarlıklarının şekillenmesinde söz konusu bu iki duygunun belirgin olarak devreye girdiği düşünülebilir. Bu da Türk toplumunda kadın dindarlığı ataerkil toplumsal cinsiyet kalıplarından beslenmesiyle ilişkili olabilir. Zira kız çocuklarının eğitim ve yetiştirilme biçimi onların dine yönelmelerini besleyen faktörler arasındadır. Nitekim aile ve çocuk yetiştirmeye önem veren kadınların aileyi yapısal olarak koruması sebebiyle dine daha ilgili ve sıcak bir tutumla yaklaştıkları söylenebilir. Tahsil düzeyi düşük kadınların erkeklerden daha dindar, yüksek kadınların ise ya erkeklerden daha az dindar çıkması veya her iki cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık görülmemesi dikkat çekicidir. Bu durum sekülerleşme-yükseköğretim ilişkisini akla getirmektedir. Sekülerleşme geleneksel ve dinî olan hususları sorgulayıcı, hatta yerine göre dışlayıcı bir tutum içerisinde olduğu için, yükseköğrenim gören kadınlar dinî-geleneksel değerleri erkeklere nispetle daha az önemseme eğilimi gösterebilirler. Kuşkusuz üniversite ortamının göreceli özgürlük sağlaması da bu hususu etkileyen faktörler arasında sayılabilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Öncelikle söylemek gerekir ki, Türk toplumunda hem kadınlar hem de erkekler -namaz ibadeti kısmen istisna tutulacak olursa- genelde dindar bir görüntü içerisinde dirler. Dini hayatın boyutları bağlamında da ölçek ortalamalarının üstünde puan almaları bu hususu teyit edici mahiyettedir. Ancak kadınlar erkeklere nispetle dinî hayata biraz daha eğilimlidir. Çünkü meta analiz sonuçları ortaya koymuştur ki, kadınlar yaklaşık % 2 ile % 15 arasında değişen oranda dini ibadetleri daha fazla yapmaktadırlar.

Dindarlığın boyutları bağlamında değerlendirilen araştırmalardan elde edilen meta-analitik bulgulara göre Türk toplumunda kadınlar erkelerden kısmen daha dindar çıkmaktadır. Ancak genel dindarlık analizinde cinsiyetler arasında farklılık gözlenmemiştir. Dolayısıyla “kadınlar daha dindardır” şeklinde peşin kabullerle yola çıkmak ve bu fikri temellendirmek için Batılı araştırmacıların Hıristiyanlıktan mülhem yaklaşımlarını Müslüman kültür ve birey açısından uygunluğu açısından sorgulamadan kabul etmek sıkıntılıdır.

Müslüman dindarlığın kaynakları, boyutları, türleri ve tipleri belirlendikten sonra dindarlığı etkileyen faktörler regresyon analizleriyle tespit edilmeli, elde edilen bulgular “doğunun ve batının bilgisinin yerelliği” düşüncesi ihmal edilmeden yorumlanmalıdır.

Çeşitli din ve dindarlık tanımlarından, tiplerinden ve boyutlarından hareketle çok farklı ölçme araçlarıyla yola çıkan araştırmacılar elde ettikleri bulguları genelleştirme hususunda aceleci davranmamalıdır. Zira dindarlık her iki cinsiyet arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığını tespit eden araştırma sayısı daha fazladır. Bu ise kadın ya da erkek dindarlığının beslendiği kaynakları açıklarken çok değişik faktörlerin devreye girdiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla derinlemesine analizler yapılmadan cinsiyete göre dindarlık farklılaşmalarını izah etmek mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Akgöz, Semra, İlker Ercan ve İsmet Kan, "Meta-Analizi", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 2004, 30/2, ss. 107-112.
- Allport, Gordon W., *Birey ve Dini*, Çev. B. Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004.
- Allport, Gordon W., *The Person in Psychology: Selected Essays*, Beacon Press. Boston, 1968.
- Arslan, Mustafa, *Türk Popüler Dindarlığı*, DEM Yayınları, İstanbul, 2004.
- Aydın, Ali Rıza, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995.
- Bahadır, Abdulkerim, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", H. Hökelekli (Edit), *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, DEM Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 307-368.8
- Bayyığıt, Mehmet, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1989.
- Beit-Hallahmi, Benjamin and Michael Argyle, *The Psychology of Religious: Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, London - New York, 1997.
- Beit-Hallahmi, Benjamin, *Prolegomena to The Psychological Study of Religion*, Associated University Presses. London-Toronto, 1989.
- Benson, Peter L., Eugene C. Roehlkepartain and Stacey P. Rude, "Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry", *Applied Developmental Science*, 2003, 7/3, pp. 205-213.
- Cirhinlioğlu, Fatma Gül, *Din Psikolojisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010.
- Cirhinlioğlu, Fatmagül ve Üzeyir Ok, "Kadınlar mı Yoksa Erkekler mi Daha Dindar?", *ZFWT: Zeitschrift für die Welt der Türken*, 2011, 3/1, ss. 121-141.
- Cotton, Sian, Kathy Zebracki, Susan L. Rosenthal, Joel Tsevat and Dennis Drotar, "Religion/Spirituality and Adolescent Health Outcomes: A Review", *Journal of Adolescent Health*, 2006, 38, pp. 472-480.

- Çelik, Celalettin, "Türk Halk Dindarlığında Değişim ve Süreklilik: Ziyaret Fenomeni Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, 4/1, ss. 213-239.
- Çelik, Celalettin, *Şehirleşme ve Din. Çizgi Kitabevi*, Konya, 2002.
- Ebu Hamid Muhammed Gazzali, *İhyau Ulumuddin I*, Ter. M. A. Müftüoğlu, Tuğra Neşriyat, İstanbul, trz.
- Emmons, Robert A., "Kişilik Psikolojisinde Dinin Önemi Üzerine Bir Giriş", Çev. M. Koç, *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, 2005, 5/14, ss. 151-166.
- Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1977.
- Francis, Leslie J., "The Psychology of Gender Differences in Religion: A Review of Empirical Research" *Religion*, 1997, 27, pp. 81-96.
- Fromm, Eric, *Psikanaliz ve Din*, Çev. A. Arıtan, Arıtan Yayınları, İstanbul, 1993.
- Glock, Charles Y., "Dindarlığın Boyutları Üzerine", Çev. M. E. Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Y. Aktay ve M. E. Köktaş (Edit), Vadi Yayınları, Ankara, 1998, ss. 252-274.
- Gorsuch, Richard L., "Din psikolojisi", Çev. A. Kuşat, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, 10, ss. 226-248.
- Günay, Ünver ve Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları Kayseri, 1999.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yayınları, İstanbul, 1998.
- Günay, Ünver, "Modern Sanayi Toplumlarında Din I", *Erciyes Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, 3, ss. 41-88.
- Günay, Ünver, "Türk Dünyasının Din Önderleri Tipolojisi", *Avrasya Etüdüleri*, 2002, 21, ss. 128-135.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.
- Gürses, İbrahim, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma*, Arasta Yayınları, Bursa, 2001.
- Hill, Peter C. and Kenneth I Pargament, "Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research", *American Psychologist*, 2003, 58/1, ss. 64-74.
- James, William, *L'expérience Religieuse: Essai de Psychologie Descriptive*, Traduit par F. Abazit, Félix Alcan, Paris, 1931.
- Kayıklık, Hasan, "Allport'a Göre Dini Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım", *Dini Araştırmalar*, 2003, 5/15, ss. 121-138.
- Kayıklık, Hasan, "Çeşitli Meslek Mensuplarında Dinsel Eğilim ile Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişki", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, 1/1, ss. 124-135.

Kayıklık, Hasan, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2000.

Kendler, Kenneth S., Xiao-Qing Liu, Charles O Gardner., Michael E. McCullough David Larson and Carol A Prescott, "Dimensions of Religiosity and Their Relationship to Lifetime Psychiatric and Substance Use Disorders", *American Journal of Psychiatry*, 2003, 160/3, pp. 496-503.

Kuşat, Ali, "Ergenlerde Allah Tasavvuru", Ü. Günay ve C. Çelik (Edit), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Karahan Yayınları, Adana 2006, ss. 113-156.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, DEM Yayınları, İstanbul, 2004.

Michael, Argyle and Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, Routledge - Kegan Paul, London - Boston, 1975.

Miller, Alan S. and John P. Hoffmann, "Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1995, 34/1, pp. 63-75.

Moreira-Almeida, Alexander, Francisco Neto Lotufo and Harold G. Koenig, "Religiousness and Mental Health: A Review", *Journal: Revista Brasileira de Psiquiatria*, 2006, 28/3, pp. 242-250.

Sherkat, Darren E. ve Cristopher G. Ellison, "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar", Çev. İ. Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, XLV/1, ss. 225-262.

Stark, Rodney and Charles Y. Glock, "Dimension of Religious Commitment", Roland Robertson (Edit), *Sociology of Religion*, New York, 1976, pp. 253-261.

Sullins, D. Paul, "Gender and Religion: Deconstructing Universality, Constructing Complexity", *American Journal of Sociology*, 2006, 112, pp. 838-880.

Şahin, İlkay, "Değişim Sürecinde Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı", Ü. Günay ve C. Çelik (Edit), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Karahan Yayınları, Adana, 2006, ss. 321-345.

Taplamacıoğlu, Mehmet, "Yaşlara Göre Dinî Hayatın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1962, Sayı: 10, ss. 141-151.

Tarhan, Nevzat, *Kadın Psikolojisi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2005.

Taştan, Abdulvahap, *Değişim Sürecinde Kimlik ve Din: Kayseri'den Yurt Dışına İşçi Göçü Olayının Kültürel Boyutu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 1996.

Wong, Y. Joel, Lynn Rew and Krsitina D. Slaikeu, "A Systematic Review of Recent Research on Adolescent Religiosity/Spirituality and Mental Health", *Issues in Mental Health Nursing*, 2006, 27/2, pp. 161-183.

Wuthnow, R. J. "Din Sosyolojisi", *Din ve Modernlik*, Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, ss. 59-119.

Yaparel, Recep, *Yirmi-Kırk Yaş Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.

Yapıcı, Asım ve Hasan Kayıklık, "Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, 14/1, ss. 413-426.

Yapıcı, Asım, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, 2/2, ss. 75-117.

Yapıcı, Asım, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, 6 /1, ss. 65-115.

Yapıcı, Asım, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Yayınları, Adana, 2007.

Yavuz, Kerim, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1982, 5, ss. 87-108.

Meta-Analiz Kapsamında İncelenen Alan Araştırmaları

A. Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.

A. Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.

A. Ayten, *Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

A. Kala, *18-25 Yaş Grubu Gençlerin Dini Tutum ve Davranışları: Kürtül Kasabası Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri, 2006.

A. O. Yaman, *İstanbul Büyükşehirmece'de Lise Öğrencilerinin Din Algısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

A. Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, DEM Yayınları, İstanbul, 2004.

A. R. Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995.

A. Sezen, *Üniversite Öğrencileri Örnekleminde İman Gelişimi ve Dinsel Fundamentalizm Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

A. Şahin, *İlahiyat Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dinî Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999.

A. Şentepe, *Yaşlılık Döneminde Temel Problemler ve Dini Başa Çıkma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

- A. U. Mehmedoğlu, "Gençlik Değerler ve Din", Y. Mehmedoğlu ve A. U. Mehmedoğlu (Edit), *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*, Litera Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 251-309.
- A. U. Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, DEM Yayınları, İstanbul, 2004.
- A. Yapıcı ve Z. S. Zengin, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyleriyle Psiko-Sosyal Uyumları Arasındaki İlişki", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, 3/2, ss. 65-127.
- A. Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2006, 6/1, ss. 65-115.
- A. Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar*. Karahan Kitabevi, Adana, 2004.
- A. Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana, 2007.
- A. Yavuz, *18-25 Yaş Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi: Sakarya Üniversitesi Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.
- B. Çapar, *Farklı Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.
- B. Kılıç, *Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2011.
- C. Aydın, *Dinsel Fundamentalizm ile Yeni Çağ İnançlarına Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir, 2008.
- E. Erten, *Mesudiye Köyü'nde Sosyokültürel ve Dini Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.
- E. N. Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.
- F. Balamir, *Karakoyunlu'da Sosyal ve Dini Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- F. G. Cirhinlioğlu, "Dini Yönelimler ve Önyargı", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2010, 7/1, ss. 1366-1384.
- F. H. Ceviz, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- F. Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- F. Kırac, *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2007.

- F. Oluğ, *Erinlik Dönemindeki Öğrencilerde Dini Tutum ve Davranışlar: Sakarya Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.
- F. Şengül, *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- F. Yoğurtcu, *Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.
- F. Yüce, *Gençlerde Dini Yönelim ve Kişilik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- G. Almas, *Evlilikte Uyum ve İnanç Gelişimi Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010.
- H. Apaydın, *Kişilik Özelliklerinin Dinî Tutum ve Davranışlara Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001.
- H. Apaydın, *Üniversite Öğrencilerinin Dinî Yasaklarla İlgili Tutumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1996.
- H. Arslan, *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.
- H. Eşer, *Üniversite Öğrencilerinde Dini İnanç ve Benlik Saygısı İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- H. Güven, *Depresyon ve Dindarlık İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- H. Kafalı, *Lise Öğrencilerinde Dini İnanç ve Tutumların Sosyal İlişkilere Etkisi; Ergani Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.
- H. Karşahin, *Gördes ve Çevresinde Dini Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- H. Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2000.
- H. Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi, Adana, 2003.
- H. R. Hasankahyaoğlu, *Dindarlık-Empati İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- İ. Gürsoy, *Ailede Sosyal Çözülme ve Din: Ağrı İl Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.
- L. Dalmuş, *Dindarlık Düzeyi ile Dini Pratiklerin İlişkisi: Ankara Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- M. Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, DEM Yayınları, İstanbul, 2004.

- M. Bakırcı, *Dini ve Kültürel Değerlerin Taşıyıcısı Olarak Üç Nesil: Giresun Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- M. Bayyigit, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1989.
- M. D. Karacoşkun, *İHL Öğrencilerinde Dini Davranışlar, Etüt Yayınları, Samsun, 1995.*
- M. D. Karacoşkun, *İnanç-Davranış İlişkisi*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000.
- M. E. Köktaş, *Türkiye’de Dinî Hayat: İzmir Örneği*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993.
- M. Güngördü, *Allah’a Atfedilen Özellikler ile Depresyon Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.
- M. Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yayınları, Samsun, 1998.
- M. Kızılgöçer, *Yalnızlık Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.
- M. Koç, *Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2002.
- M. Koç, *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008.
- M. Ulu, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanış ve Davranışları: Erciyes Üniversitesi Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.
- M. V. Toktay, *Birecik’te Dinî Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.
- M. Yıldız, *Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1998.
- N. Akyüz, *Gecekonularda Dini Hayat ve Kentlileşme*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2007.
- N. Karlı, *Öfke Kontrolü Ve Dindarlık İlişkisi: Erzurum Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.
- N. Kula, *Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.
- O. Gürsu, *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

- Ö. Güler, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkârlık Duygusu: Yetişkin Örneklem*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- R. E. Aydemir, *Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi: İlk Yetişkinlik Dönemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2008.
- R. Kahraman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi: Mersin Örneği*, Akın Ofset, Konya, 2000.
- S. Yavuz, *Dini Değerlerin Çalışma Hayatındaki Yeri: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma: Çorum Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2008.
- S. Yılmaz, *İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Din Algılarının Sosyolojik Tahlili: İstanbul-Bahçelievler Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- T. Atalay, *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık*, DEM Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ü. F. Çetin, *Ortaöğretim Düzeyi Gençlerde Dindarlık-Empati İlişkisi: Isparta Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2010.
- Ü. Yeşiloğlu, *Ankara'ya Dışarıdan Gelenlerin Dini ve Sosyal Hayatı: Esertepe Senti Erzincan ve Erzurumlular Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- V. Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996.
- V. Uysal, *Psiko-Sosyal Açısından Oruç*, TDV Yayınları, Ankara, 1994.
- V. Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, DEM Yayınları, İstanbul, 2006.
- Y. Çoştur, *Toplumsallaşma ve Dindarlık: Samsun Örneği*, TDV Yayınları, Ankara, 2011.
- Z. Arslan, *Öğretmenlerde Dindarlık, Değerler ve İş Doyumunu Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 2006.

Tablo 1: Cinsiyete Göre İbadetlerin Yerine Getirilme Düzeyi

Toplam Araştırma= 18 Toplam Örneklem= 9112	İbadetleri İfa Düzeyi	Günlük Beş Vakit Namaz		Ramazan Ayında Oruç		Nafile İbadetler		Dua		Kur'an Okuma	
		K (%)	E (%)	K (%)	E (%)	K (%)	E (%)	K (%)	E (%)	K (%)	E (%)
	<i>Düzenli</i>	37.03	33.56	70.48	67.76	28.43	18.50	55.72	49.38	30.93	15.70
	<i>Ara sıra</i>	36.94	46.23	14.91	12.12	52.83	51.63	33.65	38.82	19.30	22.63
	<i>Hiç</i>	26.03	20.21	14.61	20.12	18.74	29.87	10.63	11.80	2.23	3.50
	<i>Bilmiyorum</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	47.54	58.17
	İlgili Araştırma Sayısı	16		14		3		6		3	
	İlgili Örneklem Sayısı	7609		6053		1035		2597		884	

Tablo 2: Cinsiyete Göre Farklı Boyutlarıyla Halk İnançları

Cinsiyet	%
<i>Kadın</i>	59.3
<i>Erkek</i>	50.7
İlgili Araştırma Sayısı	7
İlgili Örneklem Sayısı	1696

Tablo 3: Cinsiyete Göre Dinî Hayatın Boyutları ve Genel Dindarlık Düzeyi

Toplam Araştırma = 43 Toplam Örneklem = 26710	Bulgular	Dindarlığın Boyutları ve Genel Dindarlık											
		İnanç Boyutu		İbadet Boyutu		Duygu Boyutu		Bilgi Boyutu		Etki Boyutu		Genel Dindarlık	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
	<i>Kadınlar daha dindar</i>	5	27.7	8	44.4	4	30.8	2	25.0	5	35.7	8	24.2
	<i>Erkekler daha dindar</i>	1	4.5	3	16.7	3	23.1	4	50.0	3	21.4	8	24.2
	<i>Fark yok</i>	16	67.8	7	38.9	6	46.1	2	25.0	6	42.9	17	51.6
	İlgili Araştırma Sayısı	22		18		13		8		14		33	
	İlgili Örneklem Sayısı	11069		13539		8315		5271		6832		15050	

Tablo 4: Ölçek Bulgularından Hareketle Cinsiyete Göre İnanç Gelişimi, Tanrı Algısı ve Dinsel Yönelim

Toplam Araştırma = 17 Toplam Örneklem = 8082	Bulgular	İnanç Gelişimi, Tanrı Algısı ve Dinsel Yönelimler													
		İman Gelişimi		Tanrı Tasavvuru		İç Gütümlü Dindarlık		Dış Gütümlü Dindarlık		Dinsel Fundamentalizm		Dinsel Dogmatizm/Partikülarizm		Popüler Dindarlık	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
	<i>Kadımlar Lehine</i>	1	33.3	-	-	2	22.2	2	33.3	-	-	-	-	1	50.0
	<i>Erkekler Lehine</i>	-	-	-	-	4	44.4	-	-	-	-	2	50.0	-	-
	<i>Fark Yok</i>	2	67.7	2	100	3	33.4	4	67.7	2	100	2	50.0	1	50.0
İlgili Araştırma Sayısı		3		2		9		6		2		4		2	
İlgili Araştırma Örneklem Sayısı		1167		692		4819		3083		589		841		1244	

Tablo 5: Ölçeklerden Elde Edilen Toplam Bulgu Sayısına Göre Analiz

Bulgular	Toplam	
	n	%
<i>Kadımlar Daha Dindar</i>	38	27.94
<i>Erkekler Daha Dindar</i>	28	20.59
<i>Fark yok</i>	70	51.47
Toplam	136	100
İlgili Araştırma Sayısı	60	
İlgili Örneklem Sayısı	34752	